

İslâmî
Türk Edebiyatı
Sempozyumu

Nizâmî-i Gencevî'nin Hamsesinde Tevhîdler

Prof. Dr. Ömer Okumuş - Setter Durmaz¹

Giriş

Tevhîd; Arapça'da “v-h-d” kökünden türemiş, *tef'îl* bâbında bir mastar olup, *lügatte* ise “birleme, bir kılma, birleştirme” mânâlarına gelmektedir.

Kelâmda; Allah'ın gerçek tek olup, her türlü ortak ve benzerden münezzehe olduğuna inanmak, demektir. Aslında “tevhîd” İslâm dininde kelâm ilminin müteradifi olup, bütün akâid erkânının esasını teşkil eder [Yazıcı, 1979: 214].

Tasavvufî bakımdan “tevhîd”; ‘Hakk’ın varlığını tek ve benzersiz olarak kabul ve ikrar, zâtını zihinlerde tasavvur ve hayâllerde tahayyül edilen her şeyden tecrit etmektir. Bu da üç şekilde olur: Rubûbiyetini bilmekle, birliğini ikrar etmekle ve kendisine hiçbir şeyi eş tutmamakla [Birinci, 1998: 341].

Bir *edebiyat* terimi olarak “tevhîd”; Allah'ın *zât*, *sıfat* ve *fiiller*inden söz ederek O'nun varlığını, birliğini ve yüceliğini anlatan edebî türün adıdır. Klâsik Türk Edebiyatı'nda dinî şiiirlerin başında yer alan “tevhîd”; mukaddes bir konu olduğu için mürettep divân, mesnevî ve diğer eserlerin genellikle ilk manzumesi olma özelliği taşırlar. Çoğunlukla “elif” harfiyle başlayan “tevhîd”ler, daha çok *kaside* nazım şekliyle yazılmakla birlikte *mesnevî*, *gazel*, *kıt'a*, *rubâ'î*, *terkib-i bend* ve *tercî-i bend* şeklinde de yazılırlar.

Divân şiiiri geleneği çerçevesinde yazılan “tevhîd”lerin ortak özelliklerinin belirgin olmasına rağmen, şâirlerin birikim ve meşreplerine göre bu şiiirlerin renklilik ve çeşitlilik gösterdiği söylenebilir. Eserlerinde “tevhîd”, “na't” konulu müstakil şiiirlere yer vermeyen şâirler bile, ya beyit seviyesinde bu meseleye değinirler veyahut da mensur eserlerinde bu konuları ele alırlar [İsen, 1992: XI].

¹ Azerbaycan Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

“Tevhîd” de; Allah’ın büyüklüğü, isimleri, sıfatları, kuvvet ve kudretinin sonsuzluğu, zâtının tasvir ve hayal edilebilen şeylerden soyutlanması, hiçbir şeyin O’na eş ve benzer olmayışı, kâinatta O’ndan başka müessir bulunmaması, bütün kudret ve ilimlerin O’na ait oluşu v.s. özellikler sanatlı bir üslupla anlatılır ve Allah karşısında kulun âcizliği vurgulanır. Ârifâne söyleyişlere sık rastlanan “tevhîd”ler, yer yer didaktik özellikler arz ederler [Pala, 2002: 108].

Divân Edebiyatı’ndaki “tevhîd”leri inceleyen Prof. Ali Nihat Tarlan (Divân Edebiyatı’nda Tevhidler I-IV), bunları muhteva itibariyle “Şeriata bağlı olanlar” ve “Tasavvufî olanlar” diye iki kısma ayırmaktadır. Şeriata bağlı olarak yazılan tevhîdler, Allah’ın zât, sıfat ve ef’âlinden bahseder. Bu bahisleri İslâm dini içinde inceleyen ilme Kelâm adı verilmektedir. Şiirin ilk kısmında Allah’ın *selbî* ve *subûtî* sıfatlarından bahsedilir. Bu kısım çoğunlukla didaktik bir mahiyet arz eder. İkinci kısım *subûtî* sıfatlarından bahseder. Allah’ın kudretinin kâinattaki tecellileri dile getirilir. Üçüncü kısım ise *münâcât*tür. Bu bölümde çoğunlukla beşerî acz, korku ve heyecan görülür. Bu bakımından “tevhîd”in en lirik bölümünü oluşturur. *Tasavvufî tevhîdler* ise bu görüşün neşvesi ile kaleme alınmışlardır. Esas itibariyle genellikle *vahdet-i vücûd* anlayışını yansıtır [Birinci, 1998: 341-342].

“Tevhîd” içinde sıralanan *şer’î esaslar* şöyle hülasa edilebilir:

1. Allah Teâlâ, *Vâcibi’l-vücûd*dur; yani varlığı kendinden olup hatırı-mıza ve zihnimize gelen her şeyin ötesindedir.
2. Allah Teâlâ, *kıdem ve bekâ* sahibidir; yani varlığının başlangıcı ve sonu yoktur.
3. Allah Teâlâ, *zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde* birdir; eşi ve benzeri yoktur.
4. Allah Teâlâ, *Hayy*’dir; yani zâtına has bir hayata sahip olup, bütün varlıklara hayat veren O’dur.
5. Allah Teâlâ, sonsuz *ilim* ve *kudret* sahibidir.
6. Allah Teâlâ, *Semî*’dir; *Basîr*’dir; yani gizli, âşikâr her şeyi işitir ve görür.
7. Allah Teâlâ, küllî *irade* sahibidir; yani dilediği her şeyi dilediği gibi yapar.²

Tevhîdlerde yer alan umûmî *tasavvufî esaslar* ise şöyle hülasa edilebilir:

² Daha fazla bilgi için bkz. Akademi Araştırma Heyeti, *Bir Müslüman’ın Yol Haritası*, Işık Yayınları, İzmir, 2005, s. 65-86.

1. Allah Teâlâ, gizli hazinesini âşikâr etmek için kâinatı yaratmıştır.
2. Allah Teâlâ'nın zâtına erişilmez. Ancak sıfat üzerinde düşünülerek tevhîd-i Zât bilinir.
3. Bu sûretle, *Evvel* ve *Âhir* O olduğu gibi, *Zâhir* ve *Bâtın*'ın da O olduğu anlaşılır.
4. Allah Teâlâ'nın, var olduğu hâlde gizli kalması, zuhûrunun kemâlindedir.
5. Tasavvufî hakikatlere ermek için, akıl kâfi gelmez; aşk-ı İlâhî lâzımdır.
6. Aşk-ı İlâhî uğruna benliğini ve mâsivâyı terk etmek lâzımdır.
7. İnsanın kendi yaratılışının gâyesini bilmesi lâzımdır.
8. İnsanların maksat ve gâyesi Allah Teâlâ'ya kavuşmaktır; zirâ varlığın mânâsı Allah Teâlâ'dır^[Pekolcay, 1994: 136-137].

Söz konusu sınıflandırmaya bağlı olarak *Ahmedî*, *Şeyhî*, *Süleyman Çelebi*, *Fuzûlî*, *Zâtî*, *Muhibbî ve Nâbî* vs. şâirleri *şeriat esasına göre* “tevhîd” yazarlar grubunda; *Usûlî*, *Hayretî*, *Niyâzî-i Mısrî* vs. şâirleri ise *tasavvuf esasına göre* “tevhîd” yazarlar grubunda değerlendirmek mümkündür. Bunlardan başka Tanzimat ve sonrasında da *Muallim Nâcî*, *Recâizâde M. Ekrem*, *Mehmet Âkif Ersoy* vs. şâirler de “tevhîd” yazmışlardır.

“Tevhîd”lerin Cenâb-ı Hakk'ın kudret ve irade bahislerine taalluk eden bölümlerinde, peygamberlerin gerek mûcize, gerek hayatlarının husûsiyetine dair konular ele alınır. Özellikle yaratılış mevzuunda Allah'ın tanınmayı istediği için kâinatı yarattığı; kâinatın insan için, insanın da Hz. Peygamber'in unsurî varlığı için yaratılmış olduğu anlatılırken müstakil bir bölüm teşkil etmemekle birlikte nâ't muhtevasında beyitlere yer verilir [Yeniterzi, 1993: 48].

1. “Hamse”yi Oluşturan Mesnevîler Hakkında Genel Bir Bilgi

Nizâmî Gencevî, Azerbaycan'ın eski başkentlerinden *Gence*'de doğmuş, hayatının sonuna kadar orada yaşamış olduğundan, *Genceli Nizâmî*mânâsında *Nizâmî Gencevî* diye tanınmıştır. Şâirin asıl adı *İlyas*'tır. Babası *Müeyyed oğlu Yusuf*'tur. Annesi de, *Gence*'de yaşamış bulunan bir ailenin kızıdır. Şâirin lâkabı *Nizâmeddin*; künyesi ise *Ebû Muhammed*'dir.³

³ Nizâmî Gencevî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizami*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1951; Ateş Ahmed, “Nizâmî”, İslâm Ansiklopedisi, C. IX, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1964; Rüstemova

Mesnevî yazanların şeyhi diye anılan *Nizâmî*, sanatının en yüksek noktasına çıkmış bir üstattır. Kendisinden sonra gelen Fars ve Türk şâirlerine örnek teşkil eden ve en büyük üstat sayılan *Nizâmî*, “Hamse” sâhibidir. *Mesnevî* tarzında yazılmış beş müstakil manzumen ibaret olan bu esere, şâirin kendisi “Peç-Genc” (Beş Hazine) adını vermiştir. Tezkireciler ise, beşi bir arada bulunan bu mesnevîlere “Hamse” demişlerdir ki, Türkçe’de “Beşlik” mânâsına gelmektedir.

Medih tarzının zirveye ulaştığı, destânî hikâyeciliği teşvik edecek sebeplerin ortadan kalktığı bir sırada *Nizâmî*, mesnevîleri ile bütün İran Edebiyatı’na yeni bir yön vermiş ve büyük bir hız kazandırmıştır ki, bu da manzum destânî olmayan hikâyecilik, yani mesnevî tarzıdır. Onun eserleri şüphesiz bu mesnevî tarzının en yüksek noktasını teşkil etmektedir [Ateş, 1988: 325–326].

Azade Rüstemova, “Sırlar Hazinesi”ne yazdığı takdim yazısında, *Nizâmî*’nin şahsiyetinin, “Hamse”sine ne derece aksettığını şöyle ifade eder: “Hamse’de bazen şâirin şahsî fikir ve mülâhazaları, his ve duyguları, kalp çarpıntıları, tasvir edilen hadise ile öyle ilmeklerle bağlanır ki, onları birbirinden ayırmak, epik ve lirik başlangıcı ayırt etmek güçleşir. “Hamse”nin bu bölümlerinde lirik kahraman şâirle bütünleşir. Bu, *Nizâmî* üslûbunun en güzel ve orijinal hususiyetlerindedir.” [Rüstemova, 2004: 12]

Nizâmî’nin “Hamse”si, Şark edebiyatında yeni bir edebî hareket başlatmış, epik şiire lirizmin canlı, samimi havasını katmıştır. Mesnevîleri, yüksek edebî değeri ve dinî-ahlâkî düşüncelerinin zenginliği sebebiyle çok tutunmuş, bunlara nazîreler yazılmıştır [Akpınar, 1990: 72].

Hüsrev-i Dihlevî (1253–1325), *Câmî* (1414–1492), *Ali Şir Nevâî* (1414–1501), *Muhammed Fuzûlî* (1494–1556) gibi büyükler de dâhil olmak üzere, onlarca şâir, “Hamse”nin doğrudan doğruya tesiri altında kendi “hamse”lerini yahut “Hamse”den bir mesnevîyi yazmışlardır.

“Hamse”, son derece beğenilen bir eser olduğu için, sayısız denecek kadar çok nüshalarına tesadüf edilir. Bu nüshaların mühim bir kısmı birinci sınıf hattatlar tarafından yazılmış olduğu gibi, pek çoğu da minyatürlüdür. Bunların, gerek metin olarak, gerek minyatür ve yazıları dolayısı ile sanat tarihi bakımından, en mühimlerinin bir kısmı *İstanbul*’da, *Topkapı Sarayı*’nda bulunmaktadır [Ateş, 1964: 321].

Azade, *Nizami Gencevi* (Hayatı ve Sanatı), Elm Neşriyatı, Bakı, 1979; s. 318–327; Yavuz Akpınar, “Nizâmî”, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. VII, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990; Ali Kafkasyalı, “Genceli Nizâmî”, İran Türk Edebiyatı Antolojisi, C. II, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 2002, s. 124–142; Mehmet Kanar, “Nizâmî-i Gencevi”, İslâm Ansiklopedisi, TDV, C. 33, İstanbul, 2007, s. 183–185.

Nizâmî'nin beş mesnevîden oluşan “Hamse”sinde bulunan eserler şunlardır:

1.1. Mahzenü'l-Esrâr (Sırlar Hazinesi)

Nizâmî'nin ilk eseri olan “Mahzenü'l-Esrâr”ı, *serî* bahrinin “*müfte'ülün / müfte'ülün / fâ'ilün*” vezninde, yaklaşık 2400 beyitten ibaret olarak, Mengüçük sülâlesinden *Erzincan Hâkimi Fabrüddin Behramşâh* adına, (570/1174) veya (572/1176) yılında yazılmıştır. *Nizâmî*, bu eserini meydana getirirken, muhakkak ki *Gazneli Senâî*'nin “Hadikatü'l-Hakîka” adlı tasavvufî mesnevîsini göz önünde bulundurmuştur [Ateş, 1964: 322].

Nizâmî'nin bu ilk mesnevîsinde, telkin ettiği fikirleri ve eserin içeriği, “Sırlar Hazinesi”nin önsözünde, *Nüşabe Araslı* tarafından şöyle açıklanır: “*Nizâmî*'nin bütün edebî şahsiyeti boyunca izlediği sosyal adâlet, insanın değeri, güzel ahlâk, fert ve toplum arasındaki ilişkiler, toplumun tabiatla olan uyumu ve buna benzer meseleler, ilk defa “Sırlar Hazinesi”nde aydınlatılır. Şâir, mesnevîsinde esas mazmûna geçmeden önce geniş yer verdiği giriş bölümünde, okuyucuyu mevzû ile tanıştırır; onu dinî, tarihî, ahlâkî ve felsefî mülâhazaları dinlemek için hazırlar. “Bir “tevhîd”, “iki münâcât”, “beş na't”, “mi'rac-nâme” ve *Behrâm Şah*'ın methinden sonra gelen bölümlerde ise, eserin yazılma sebebi, sözün değerinden bahseder.” [Sırlar Hazinesi, 2004: 15]

Dâhi şâirin sanat hayatında, epik şiir tarzındaki ilk kalem tecrübesi olan bu eser, aynı zamanda İslâmî Türk Edebiyatı sahasında da didaktik mesnevî türünün en kıymetli bir örneği olmuştur. Hayatın farklı alanlarına dair yeni fikirler ve kanaatler ifade eden mesnevî, adâlet, dürüstlük, insaf, gurur gibi muhtelif meselelere ayrılan mukaddime, 20 makale ve bu makaleleri renkli tablolarla yansıtan küçük hikâyelerden ibarettir.

1.2. Hüsrev u Şîrin

Nizâmî'nin ikinci mesnevîsi olan “Hüsrev u Şîrin”in çeşitli nüshaları birbirinden farklı olduğu için, yazılış tarihi ve kime ithaf edildiği kesin bir şekilde tespit edilememiştir. Eski nüshalara bakılacak olursa, *Sultan Tuğrul b. Arslan*'a (1177–1194) ithaf edilmiştir. Esere, 576 (1180–1181) yılında başlanıldığı ve 587 (1191)'de tamamlandığı yahut mukaddimelere ilâvelerle, farklı zamanlarda, muhtelif hükümdarlara ithâf edildiği kabul olunabilir [Ateş, 1964: 322].

Hezec bahrinin, “*mefâ'ülün / mefâ'ülün / fe'ülün*” vezniyle nazmedilen

“Hüsrev ü Şîrin”in beyit sayısı, nüshalarına göre 5700–7700 arasında değişmektedir. Eserde *Hüsrev-i Pervîz* ile *Şîrin*’in aşk hikâyesi anlatılır. Güçlü muhabbet duygularının tahliliyle bir çeşit aşk romanı hâline getirilen mesnevî, daha sonra benzerlerinin yazılacağı bir edebî tür oluşturmuştur [Kınar, 2007: 184].

Nuşabe Arashî da, “Hüsrev u Şîrin”in, ilk epik tarzda yazılmış romantik mesnevî olduğunu vurgulayarak, eserin önemini şu ifadeleriyle özetler: “Hamse’nin ikinci eseri olan bu mesnevîde büyük şâir, muhabbetin sosyal ve felsefî mânâlarını şerh etmiş, insanı mânevî olarak yücelten, onda necip duygular nakşeden aşkın azametini göstermiştir. Azerbaycan Edebiyatı tarihinde ilk manzum roman olan “Hüsrev ve Şîrin”, yüksek poetik değeri ile Yakın ve Orta Şark’ta, muhabbet mevzuunda yazılmış eserler içerisinde müstesna yer tutmuş, dünya edebiyatı hazinesinin de değerli bir incisi olarak şöhet elde etmiştir.”

[Hüsrev u Şîrin, 2004: 5]

“Hüsrev u Şîrin”de vak’a, *Firdevsî*’den alınmadır. Tarihi bir rivayete dayanır. Kahramanların psikolojilerine dikkat etmesi, başkahramanların şahsiyetlerindeki değişme ve gelişmeleri canlı olarak tasvir etmesi, *Nizâmî*’nin mesnevî yazmadaki genel başarılarındanıdır. Eserin asıl mevzuu aşk, başkahramanı da *Şîrin*’dir. *Şîrin*, dünya edebiyatının belli başlı kadın tipleri arasında yer alacaktır. Belirgin vasıflarla işlenmiştir; sevgisine son derece bağlı, fedakâr, mert, asil bir kadın tipidir. *Nizâmî*’nin bu eserinde prototipini çizdiği *Ferhâd*, daha sonra yazılacak mesnevîlerde daha da geliştirilecek, aşkı uğruna canını feda eden, yiğit ve iradeli bir insan olarak sembolleşecektir. *Hüsrev*, daha arka plânda ve zayıf karakterli, kararsız birisi olarak canlandırılmıştır. Zaten daha sonra bazı şâirler, *Ferhâd*’ı ön plâna çıkartarak başkahraman yapmışlar, hikâyeyi de “*Ferhâd u Şîrin*” şeklinde yazmışlardır [Akınar, 1990: 72-73].

1.3. Leylî vü Mecnûn

Hezec bahrinin “*mef’ûlû / mefâ’ilün / feülün*” şekli ile yazılmış 5100 beyitlik bir mesnevîdir. *Nizâmî* bir gün yeni bir mesnevî yazmayı düşünürken *Şirvânşâh Celâl al-Davla Absitânb. Manûçibr*’den bizzat kendi eli ile yazılmış olup, kendisinden Leylâ ile Mecnûn hikâyesini nazmetmesini isteyen bir mektup almış, o zaman yaşının ilerlemiş olmasından ve zayıflığından dolayı, bunu kabul etmek istememiş, fakat oğlu Muhammed’in de ricâsı üzerine bu mesnevîyi yazmıştır [Ateş, 1964: 323].

Nizâmî’den evvel “*Leylâ ve Mecnûn*” destanının varlığını ilim âlemi tanınamakta fakat âşik motifi gibi kullanıldığını tasdik etmektedir.

“Leylâ ve Mecnûn” hikâyesi, Arap halkının ortaya koyduğu anonim bir aşk destanı idi [Akalın, 1997: 203].

Malumdur ki “Leylâ ve Mecnûn” motifini ilk defa Nizâmî kaleme almıştır. Nizâmî’den sonra onlarca şâir, dâhi sanatkârın mesnevî sihrinin tesiri altında aynı konuyu ele alıp işlemişlerdir [Okumuş, 2001: 158].

Agâh Sırrı Levend’e göre *Nizâmî*, Arap kaynaklarının belirttiği *Mecnûn*’u büyük bir ustalıklarla işlemiş, karakterindeki irade zaafını tasvirlerle canlandırmıştır. *Nizâmî*’de *Mecnûn*, talihinin kendine hazırladığı olayların baskısı altında, sevinçten umutsuzluğa, taşkınlıktan sessizliğe düşe düşe olgunlaşır. Her düşüşte acıya katlanmada gösterdiği sabırla derece derece yükselir. Aşkın her an artmasını ister; belâyâ katlanmayı büyük bir mutluluk sayar. *Leylâ* ise, Arap kaynaklarında olduğu gibi *Nizâmî*’de de ikinci plândadır. Hicretin ilk yüzyılında Emevî halifelerinin egemenliği altında koyu bir Müslüman hayatı yaşayan çöl kızının, duygularını açığa vurmaktan çekinmesi, babasının buyruğuna uyması, daha atılgan davranmaması çok tabiidir. Bununla birlikte o, gerçekte olduğu gibi, *Nizâmî*’de de kendine yakışan karakter içinde rolünü başarı ile oynar [Akalın, 1994: 63].

Azade Rüstemova, “Leylî ve Mecnûn” mesnevîsinin ön sözünde, *Genceli Nizâmî*’nin, sanatı ve psikolojiyi “Hüsrev u Şîrin” ile “Leylî vü Mecnûn” mesnevîlerinde nasıl mezcettiğini şu ifadeleriyle açıklar: “Gence üstadı, insan kalbinin derinliklerine nüfûz etmeye kâdir, ruh âleminin ince makamlarını gün yüzüne çıkarmayı beceren sanatkâr ve psikolog idi. *Nizâmî*’yi gâyesi, ulvî muhabbetin kudret ve azametini şiirin hikmetleri ile ebedî bir âbide yükseltmeye yöneltmişti. Ve *Nizâmî* isteğine nâil oldu.” [Leylî vü Mecnûn, 2004: 5]

Rüstemova’ya göre, “Leylî ve Mecnûn” eserindeki muhabbet fikri, tasavvufun İlahî aşk öğretisi ile örtüşmektedir. Buna bağlı olarak, *Nizâmî*’nin tasavvufi yönü, onun ifadelerinde şöyle yer bulmuştur: “Nizâmî, çağının önemli dinî-felsefî cereyanlarından olan tasavvuf felsefesinin inceliklerine vâkıf mütefekkir bir sanatkâr idi ve bu bilgi onun “Hamse” silsilesinin bütün eserlerinde kendisini hissettirir. “Leylî ve Mecnûn”da ise, tasavvufun tonları daha âşikâr, daha belirgindir. Eserin; *Mecnûn*’un vahşîlerle ünsiyet kurması, *Leylî*’nin huzurunda *Mecnûn*’un gazel okuması bahislerindeki birçok parçalar bu bakımdan hususiyetle dikkatleri celp eder; vahdet-i vücûdun esin-tileri görülür. Bu parçalarda, Allah’ın insanda tecellisinden ve insanın Allah’ta fânî olmasından bahisler vardır [Leylî vü Mecnûn, 2004: 8-9].

Heft-Peyker (Yedi Güzel)

Kendine mahsus sanatı ile şiire yeni bir ruh veren dâhi Azerbaycan şâiri ve mütefekkeri *Nizâmî*'nin "Hamse"sinin beş mesnevîsinden dördüncüsü aslında "Heft-Peyker" olup "Yedi Güzel" olarak tercüme olunan mesnevîsidir.

Hafîf bahrinin "fâ'ilâtün / mefâ'ilün / fâ'ilün" vezniyle nazmedilmiş olup, 593(1197)'de, *Merâğa Hâkimi Alaaddin Körpearlan*'ın isteğiyle kaleme alınmış ve ona ithaf edilmiştir. Şâirin hikâye anlatmadaki ustalığı ve hayâl gücü bu mesnevîde âdeta doruğa ulaşır [Kanaar, 2007: 184]. Diğer mesnevîleri gibi bu eser de "Allah'a Hitap", "na't", "mi'râciye", "sebeb-i te'lîf", "methiye", "söz sanatı", gibi ananevî giriş hisseleri ile başlar. *Nizâmî*, yaratılmışların en şerefli olan insanı kendi yüksek mevkiini idrâk etmeye, ona verilmiş hayat payından semereli bir şekilde istifade etmeye, okuyup öğrenmeye, gayret ve iyiliğe çağırır [Yedi Güzel, 2004: 6]. Hâdiseler, İran'ın efsanevî şahsiyetlerinden *Behram*'ın hayatı etrafında anlatılmıştır. Sevgilisini unutamayan *Behram*'a yedi kız birer hikâye anlatırlar. Bu hikâyelerdeki masal unsurları dikkati çeker. Yapılan araştırmalar, *Nizâmî*'nin Azerbaycan-Türk masallarından geniş ölçüde yararlandığını açığa çıkarmıştır [Akpinar, 1990: 73].

Nuşâbe Araslı, "Beş İncinin Dördüncüsü" başlığıyla "Yedi Güzel" mesnevisine yazdığı önsözünde, bu mesneviyi "İskendernâme"den bir önceki adım olarak değerlendirir ve eserin ehemmiyetini şöyle ifade eder: "Poetik özellikleri ile hem *Nizâmî* sanatında, hem de bütün Yakın ve Orta Şark edebiyatlarında yeni bir merhale olan "Yedi Güzel", şâirin, insan ve cemiyetteki rolü, insanlar arasındaki karşılıklı münasebetlerin armonisi, insanın kemâle ermesi yolunda dinî değerlerin önemi, dünya ve insan vb. meseleler hakkındaki orijinal düşüncelerini aksettirmesi bakımından çok önemlidir." [Yedi Güzel, 2004: 5]

İskendernâme

İskender'in hayatını konu alan, 10800 beyitlik bir mesnevîdir. "Şerefnâme" ve "İkbalnâme" diye iki bölümden ibarettir. Birinci bölümü, *Azerbaycan Atabeklerinden Nasreddin Ebû-Bekr*'e; ikinci bölümü ise, *Musul Atabeklerinden II. İzzeddin Mesut*'a ithaf edilmiştir [Kafkasyalı, 2002: 126].

Eserin "Şerefnâme" bölümü, yaklaşık 7100 beyit kadar olup, yazılış tarihi, bazı yeni nüshalarda görülen, fakat eski nüshalarda bulunmayan bir kayda göre 597(1200/1201)'dir. İkinci kısım "İkbalnâme", 3700

beyit kadardır. Bunun yazılışı, herhâlde 607⁽¹²¹¹⁾'den az sonraki bir tarih olmalıdır. Her iki bölüm de *fe'ûlün/fe'ûlün/fe'ûlün/fe'ûl* vezniyle yazılmıştır. [Ateş, 1964: 324]

Nizâmî'nin bu mesnevîsi, esasta *Firdevsî*'nin Şehnâme'de işlediği *İskender* kıssasına bir nazîredir. *Firdevsî*, olayları kahramanlık serüvenleri şeklinde işlerken, *Nizâmî*, hakikati arayan, yüksek idealler ve düşünceler peşinde koşan doyumsuz bir ruhun gerçeklerini dile getirir. Bunu yaparken eserinde bilgi dolu bir şiir dili ve estetiği ortaya koyar. Eserini İslâmî bir endişeyle düzenler, âyet ve hadislerle sembolik bir hikmet kanaviçesi işler. Nitekim eserde *âb-ı hayat* mazmûnu *ilimden*, *Aristo* da *akıldan* başka bir şey değildir [Akalin, 1994: 71].

“İkbalnâme”de *İskender*, Kuzey seferinde eşit haklara sahip âdil bir düzende yaşayan rahat ve mutlu insanlarla karşılaşır. Bu, dünya edebiyatında örneğini gördüğümüz ütöpik bir devlet düzenidir. Burada ya-lan, hile bilinmez, düşmanlık yoktur, insanlar paraya ve şöhrete düşkün değillerdir, uzun ömürlüdürler ve ölümlere yas tutulmaz. Bu, *Nizâmî*'nin idealize ettiği dünyadır. *Nizâmî*, tarihî hâdiseyi vesile bilerek idealindeki devlet düzenini, âdil padişahı, ahlâk anlayışını anlatır. Bu eser, şâirin en olgun eseri olarak kabul edilmiştir. “İkbalnâme”, âdeti bir “siyâsetnâme”dir. *İskender*, dünyada zulmü kaldırmak, insanlığı saadete ulaştırmak gibi yüce arzularla yaşamaktadır. Kahramanlıkla manevî kudret, kılıçla ilmi birleştirmektedir. *Nizâmî*, bu kahramanını idealindeki kahraman olarak tahayyül eder [Akpinar, 1990: 73].

“İskendernâme”deki hasbîhâlinde bilhassa belirttiği üzere, “Allah’a sığınmaktan başka bir endişesi olmayan” hâkim, kendisini meşhur Yunan filozofu *Sokrat*'a benzetir; münzevî bir hayat yaşadığı hâlde, hürmet ve itibar görüşünün sebebinin de gene *Sokrat*'ın “İnsanlar kendilerinden kaçanlara daha çok meylederler.” cümlesiyle anlatılmaktadır [Rezultade, 1951: 55–56].

2. Nizâmî Gencevî'nin “Hamse”Sinde Tevhîdler

İslâm medeniyeti geleneğine göre bir sanatkâr, eserine Allah'a hamd (hamdele) ve Resuûlullah'a salât u selam (salvele) ile başlar. Mürettep divânlar, mesnevîler ve diğer manzum eserlerde *hamdele* ve *salvelenin* yerini “tevhîd”, “münâcât”, “naat”, “mi'râciye” gibi dinî şiirler alır. Bu sıralama Allah, Peygamber ve insan arasındaki toplum kabullerinin edebî anlamdaki ifadesidir. *Nizâmî* de, “Hamse”sini oluşturan her bir mesnevîsine “tevhîd” ile başlar.

2.1. Mahzenü'l-Esrâr (Sırlar Hazinesi)

“Mahzenü'l-Esrâr”da fikirlerini remizli hikâyeler, misâller ve şâirâne teşbihlerle telkin eden ve her şeyi tek bir varlıktan gören bir bilgeyle karşılaşılır. Bu bilge, kitabına âdet üzere, Cenâb-ı Hakk’a hitap eden bir hamd ile giriş yapar.

Nizâmî, 60 beyitten ibaret olan “tevhîd”ine şefkat ve adâlet sâhibi olan Yüce Allah’ın adıyla başlar; O’nun (c.c.) adının, hikmet hazinelerinin anahtarı olduğunu vurgular:

*“Şefkatli, adâletli Tanrı’nın adı ki var,
Hikmet hazinesini açan açardır, açar.
Her sözün, düşüncenin odur evveli, sonu,
Ne söylesen, Tanrı’nın adıyla kurtar onu.”*

[Sırlar Hazinesi, 21/1–2]

Sonsuz kudret sahibi olan Allah, bütün varlığa hayat bahşedendir. Her bir varlık, fânîdir; ölüme mahkûmdur; ebedî olan yalnız Allah’tır. *Nizâmî*, “tevhîd”ine bu ulvî mânâları kapsayan şu veciz beytiyle devam eder:

*“Kudret ile varlığa hayat verir hayatta,
Ebediyet timsali özüdür kâinata.”*

[Sırlar Hazinesi, 21/3]

Şâir, kâinatın kuruluşunu, Kudret-i Sonsuz’un aynı zamanda hadsiz hudutsuz cömertliğine de bağlar:

*“Her sahâvet çeşmesi yarıdır eliyle,
Kâinatı kuruptur öz kadir ameliyle.”*

[Sırlar Hazinesi, 21/5]

“Tevhîd”de, Allah’ın kerem sahibi oluşu yalnız bir beyitle sınırlı değildir. İşte Allah’ın cömertliğinin dile getirildiği diğer beyitlerden örnekler:

*“Gizlese keremini nurlu perdede, tülde,
Bitmez şeker kamışı, bitmez dikenli gül de.
Yeşillik keremiyle canlanıp âbâd oldu
Varlığın köleleri yokluktan âzâd oldu”*

[Sırlar Hazinesi, 22/25–26]

...

*Felek açdı cömertlik bağındaki gülleri
Dillerde destan etdi söz kuşu bülbülleri”*

[Sırlar Hazinesi, 22/37]

Sonsuz kudretiyle göklerin sırlı perdesini açan Allah, merhametinin enginliğiyle de bütün günahların ve kötülüklerin üzerine perde çekmeye muktedir. “Tevhîd”in muhtelif beyitlerinde bu hakikat şöyle dile getirilir:

“O, gizli perdesini açar sırlı göklerin,
Üstüne perde çeker her günahın, her şerrin.”

[Sırlar Hazinesi, 21/6]

“Bozulmaz hükümleri hükmüyle bozan O’dur,
Günahları affeden, merhamet yazan O’dur.”

[Sırlar Hazinesi, 21/11]

Bir başka beytinde, Allah’ın azametinden bahseden *Nizâmî*, iki cihanın da O (c.c.)’nun azametinin yanında boş ve anlamsız olduğunu vurgular:

“Azameti yanında iki dünya abesdir,
Evvelimiz, sonumuz anice bir nefesdir.”

[Sırlar Hazinesi, 21/14]

Şâir, biz insanoğlunun bütün ömrünü ancak bir nefese bağlarken, Yüce Allah’ın başlangıcının ve sonunun olmadığını şu beytiyle beyan eder:

“Evvelini arasan ezelsiz bil sen onu,
Âhirini sorsalar sonsuzluktadır sonu.”

[Sırlar Hazinesi, 21/19]

Nizâmî, kâinâtın yaratılış merhalelerine yer verdiği beyitlerinde de hilkatin sırlarından ibret veren levhalarını gözler önüne serer:

“Sırlar deryasıdır ezel günden bu dünya,
Sonsuz sabradır mülkü, ebedidir bu sabra.”

[Sırlar Hazinesi, 21/18]

“Dünyayı yaratmağa O, can attığı zaman
Dolaşıktı feleğin çetin işleri yaman
Meşakkatli düğümü açtı kadir emeli,
Gecenin saçlarından koptu gündüzün eli.

[Sırlar Hazinesi, 22/27–28]

Suyla od ülfet tuttu tabiatta birinci,
Taşta yakut yarandı, beyaz sedefte inci.

[Sırlar Hazinesi, 22/35]

*Karanlık amber saçar kucağında gecenin,
Taze ay bir sırğadır kulağında gecenin.*

[Sırlar Hazinesi, 22/45]

Yaratılış âyetlerini “tevhîd”ine beyit beyit serpiştiren *Nizâmî*, gökleri ve yeri yoktan var eden, gece ve gündüzü birbiri ardınca yaratan, semâyı yıldızlarla donatan, methe en çok lâyük olan Allah’ın (c.c.) bütün melekler tarafından övüldüğünü, keramet sahipleri tarafından da kapısının dövüldüğünü şu mısralarıyla dile getirir:

*“Melekler kanatlanıp celâlini överler,
Keramet sahipleri kapısını döverler.”*

[Sırlar Hazinesi, 23/51]

Gönül, can aynasının tozun-toprağını gözyaşıyla siler; dergâh-ı İlâhî’nin kapısında toprak olmayı arzu eder:

*“Gönül can aynasının gubarını hey yıkar,
Kapısının toprağı olmayı şeref sayar.”*

[Sırlar Hazinesi, 23/58]

“Tevhîd”in son beytinde şâir, bütün varlıklar gibi kendisini de Allah’ın kudretinin delillerinden bir delil addedip, böylece canını *vahdet tarlasına*, gönlünü de *gül bahçesine* benzetir:

*“Kudretine sübuttur Nizâmî’nin varlığı,
Canı vahdet tarlastı, gönlü de gülzârlığı.”*

[Sırlar Hazinesi, 23/60]

2.2. Hüsrev u Şîrin

Nizâmî, “Hüsrev u Şîrin” mesnevîsinde 2 ayrı “tevhîd”e yer vermiştir. “Tevhîd”lerden ilki (Yaradan’ın Tekliği Hakkında) 44 beyitten, ikincisi (Yaradılış Derk Etmek Hakkında Söz) ise, 41 beyitten meydana gelmiştir.

Şâir, buradaki “tevhîd”ine de Allah’ın her şeyden yüce olan adını anarak giriş yapar:

*“Bu kara toprağa sükkûnet veren,
O sonsuz feleğe hareket veren.
Dilimde her şeyden yüce bir ad var,
Bu ada bağlıdır bütün varlıklar.”*

[Hüsrev u Şîrin, 16/1–2]

Güneşiyle ayıyla, gündüzüyle gecesiyle, bütün âlem tek ve misil-

⁴ Küpe.

siz olan Allah (c.c.)'ın varlığının birer şahitleridir. Bu yüce hakikati Nizâmî, “tevhîd”ine şöyle yansıtır:

“Bu yeri, bu göğü odur saklayan,
Onun varlığıma şahiddir cihân.
İstese âlemi bozar, mahv eder,
Varlık varlığıma şehâdet eder.”

[Hüsrev u Şîrin, 16/9–10]

Akıl, bu şehâdet âleminde Allah'ı arar; fakat bu yolda kendini kaybeder. Zîra O (c.c.)'nın varlığı, ancak varlık perdesi ortadan kalkınca nazarlarda canlanır:

“Onu akl aradı huşyarlıkla bak,
Bu yolda özünü yitirdi ancak.
Kalkınca ortadan varlık perdesi,
Canlanır nazarda onun cilvesi”

[Hüsrev u Şîrin, 16/15–16]

Nizâmî, bir başka beytinde de O (c.c.)'nu idrâk etmenin sanıldığı kadar kolay olmadığını, yalnız yaratılış delilleriyle bunun mümkün olabileceğini vurgular:

“Çok asan görünüür derk etmek onu,
Lâkin hayret olur bu işin sonu.”

[Hüsrev u Şîrin, 16/21]

Allah (c.c.), akıl terazileriyle asla tartılamayacak kadar yücedir. Şâir, aklın bu noktadaki aczini de şu beytiyle ifade eder:

“Her işe öyle son verir derhâl,
Onu derk etmeye âcizdir kemâl.”

[Hüsrev u Şîrin, 17/33]

Şâirin lâhûtî bir aşk ve cezbe ile taptığı Allah birdir ve hiçbir sûretle şerik kabul etmez:

“Tekdir, misilsizdir, -kim değil âgâh?
Ulular deyirler ona tek Allah.”

[Hüsrev u Şîrin, 16/4]

“Tanrı şeriksizdir, tekdir, uludur, ”
Bütün bu mahlûkat Onun kuludur.”

[Hüsrev u Şîrin, 17/41]

Şâir, ilk “tevhîd”ine, Cenâb-ı Hakk'ın her kuluna, kâinatta cereyan eden ibretli işleri gösterdiğini belirterek son verir:

*“İhsan bu kudrete, herkese bir bir
İbretli işleri açar, gösterir.”*

[Hüsrev u Şîrin, 17/44]

Nizâmî, mesnevîsindeki ikinci “tevhîd”ine ise peş peşe devam eden soru beyitleriyle giriş yapar:

*“Göğün seyyahları, bilirsin niçin
Dâim dolanırlar başına yerin?
Bu mihrapta kime secde ederler?
Ne için bu kadar gelip giderler?”*

[Hüsrev u Şîrin, 18/1-2]

O, devam eden mısralarda da görüldüğü gibi, âdetâ kâinatta Allah’ı arayan bir seyyahtır:

*“Onların bu işten nedir isteği?
Bu menzil kesmekten nedir dileği?
Niçin yer sâbittir, yıldızlar seyyar?
Kim ona “git!” dedi, buna “tut karar!”?”*

[Hüsrev u Şîrin, 18/3-4]

Bir sonraki beyitte, kâinattaki umûmî ibadet şöleninde yıldızları temâşâ eden şâir, aynı zamanda “Göklerde ne var, yerde ne varsa hepsi Allah’ı tesbîh ve tenzîh eder. Hâkimiyet O’nundur. Bütün hamdler ve övgüler O’na mahsustur.” O her şeye kadirdir.” (Tegâbün Süresi-64/1) [Yıldırım, 2002: 555] ve “Göklerde ne var, yerde ne varsa Allah’ı tenzîh ve tesbîh eder. O Azîz ve Hakîm’dır.” (Hadîd Süresi-57/1) [Yıldırım, 2002: 536] vb. âyetlerine de telmîhte bulunur:

*“Yıldızlar don giyip renge boyanmış,
Sanki ibadete hazır dayanmış.”*

[Hüsrev u Şîrin, 18/5]

Bütün varlıkları Allah’a ibadet etme neşesinde gören şâirin, yaratılıştta tasavvur ettiği birlik, onu tek hakikat sistemine götürmektedir. Nitekim bu kanaatini, “tevhîd”in devam eden beyitlerinde şu enfes üslûbuyla dile getirir:

*“Kudretli elinle kalkıp yerinden,
Bağla puthanenin kapısını sen.
Putu İbrahimtek okşa, azizle,
Ancak puthaneyi ondan temizle.”*

[Hüsrev u Şîrin, 18/10-11]

İbrahimvâri, putları reddeden şâir, yüzünü balıktan aya kadar bütün

varlıklara çevirir; onca harekette bir hikmetin olduğunu düşünür. Kâinata hiçbir şeyin başıboş yaratılmadığına şu mısralarıyla tercüman olur:

*“Boşboşuna değil bunca hareket,
Bir maksadı vardır onların elbet”*

[Hüsrev u Şirin, 18/20]

Âl-i İmrân sûresindeki “Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde düşünen insanlar için elbette birçok dersler vardır.” (3/190) [Yıldırım, 2002: 74] hakikatine de şu mısralarıyla parmak basar:

*“Her bir hareketi töreden vardır,
Akıllı insana bu âşikârdır.”*

[Hüsrev u Şirin, 18/21]

Kâinata, bütün varlıklar, sebepler dairesinde hareket etmektedir. Ancak varlığı sebeplere dayandırmak asla mümkün değildir. Bütün sebepler bir araya gelseler dahi, O (c.c.)’nin emri olmadan bir canı vücûda getirmeye güç yetiremezler:

*“Varlığım evveli eğer sebepse,
Bes sebep pinhandır niçin herkese?
Eğer od, su, toprak, bu esen külek
Bir yere toplansa uygun gelerek,
O büyük Allah’tan olmasa ferman,
Malumdur ki, gelmez vücûda bir can”*

[Hüsrev u Şirin, 19/34–36]

“Tevhîd”inin son beyitlerinde, hiç kimsenin kendini beğenmemesi gerektiğine değinen *Nizâmî*, ancak Allah için kendi varlığından geçen kulların, Yüce Allah’ın sevgisine nâil olacaklarını vurgular:

*“Öyle bir âbidi sever Yaradan
Geçe Allah için öz varlığından.
Nizâmî, özünü unuttunca sen,
Visal bâdesini başa çekersen”*

[Hüsrev u Şirin, 19/40-41]

2.3. Leylî vü Mecnûn

“Hamse”de “tevhîd” ve “münâcât”ın iç içe olduğu nazımlar da mevcuttur. “Leylî ve Mecnûn” mesnevîsinin başında yer alan “Allah’a Hitap” başlığıyla tercüme olunan nazım da bu niteliktedir. *Nizâmî*, 106 beyitten ibaret olan “tevhîd”ine, diğerlerinde olduğu gibi, hiçbir

an dilinden düşürmediği, bütün başlangıçların en güzeli olarak inandığı Allah'ın adı ile giriş yapar:

*“Ey adı en güzel başlangıç olan,
Adınla başlanır yazdığım destan.
Sen, ey hatırası gönlüme hemdem,
Adın düşmemiştir bir an dilimden.
Bütün varlıkları özün yarattın
Bağlı kapılara açardır adın
Adının kararı olmadan evvel
Kalem tutmamıştır dünyada bir el”*

[Leylî vü Mecnûn, 13/1-4]

Sonraki beyitlerinde yaradılış sahnelerinden örnekler veren şâir, her varlığın Allah'ın emriyle yaratıldığını hatırlatarak “Kün fe yekün” âyetine işarette bulunur:

*“Bütün bu canlılar, cansızlar ki var,
‘Yaran!’ demen ile yarandı onlar.
Hükümle ruh alır, akl alır beden,
Yaradan da Sensin, öldüren de Sen.”* [Leylî vü Mecnûn, 13/9–10]

Allah (c.c.)'in, kâinatın yegâne Sultan'ı olduğunu vurgulayan şâir, bütün mahlûkatın da O'nun kulu olduğunu şöyle ifade eder:

*“İlâhım, kulundur her şey dünyada,
Sultan Sen özünsün, başkası gedâ.”* [Leylî vü Mecnûn, 13/17]

Allah (c.c.), lutfunun eseri olarak yeryüzünü sayısız nimetleriyle donatmış ve dünyayı insanoğlunun hizmetine âmâde kılmıştır. Ne yazık ki, insan şuûru bu sırrı anlamaktan çok âcizdir:

*“Sayısız yarattığın nimetler durur,
Bu sırrı tapmaya âcizdir şuur.”*

[Leylî vü Mecnûn, 13 /19]

Nizâmî, devam eden beyitlerinde, Allah (c.c.)'in kâinattaki kudret ve hikmet tecellilerinden örnekler getirmek sûretiyle okuyucuyu tefekkür âlemine sevk eder:

*“Yedi düğüm vurdun göklere birden,
Yetmiş açıldı bu kudretinden.
Bir gül kaldırarak topraktan hemen
Onunla yüz ayna temizledin Sen”
Hangi bir varağı yazdımsa eğer,
İkice harf ile dedin muhtasar.*

*Bir dağ çarpmadıysa bu “kaf” ile “nûn”,
Gök adlı bir büyük bîsütûn kurdun.”*

[Leylî vü Mecnûn, 14/22–25]

Allah’ın yeryüzündeki kudret tecellileri o kadar mükemmeldir ki, onlarda ne bir kusur bulmak mümkündür ne de bir noksanlık... Mülk sûresinin 3–4. âyetlerinde: “Yedi kat göğü birbiriyle tam uyum içinde yaratan O’dur. Rahman’ın yaratmasında hiçbir nizamsızlık göremezsin. Gözünü çevir de bak: Herhangi bir kusur görebilir misin?” (29/3–4) [Yıldırım, 2002: 561] hakikatine işaret edilen beyitler de şöyledir:

*“Yanlış bir harf de yazmadın yine,
Koydun her noktayı öz yerine.
Senin sanatınla yarandı âlem,
Yoktur bu sanatta başka bir kalem.”*

[Leylî vü Mecnûn, 14/27–28]

Allah (c.c.)’in hikmet hazineleri o kadar geniştir ki, bir bağışla, bir payla asla O’ndan bir şey eksilmez. *Nizâmî*, elbette bunun farkındadır ve devam eden beyitlerinde sonsuz hazinelerin yegâne sahibine yakarışa geçer:

*“Lutfet ben yazığa, sığımdım Sana,
Bir söz hazinesi bağışla bana.
Hazinen bu payla hiç de azalmaz,
Başka hazinede bu pay olmaz.”*

[Leylî vü Mecnûn, 14/29–30]

Şâir, devam eden mısralarda, sürekli bir arayış içinde olduğunu, bu arayışta Allah (c.c.)’ı rehber edindiğini şöyle dile getirir:

*“Ey benim aklıma mânâlar veren,
Ben ahtarışçıyam⁵, Sen yol gösteren.
Yollarım korkulu olsa da bu dem,
Sen ki rehberimsin, korkan değim.”*

[Leylî vü Mecnûn, 14/37–38]

“Tevhîd”in son bölümleri tamamıyla yakarış beyitlerinden ibarettir. *Nizâmî*, beşerî aczini, korku ve heyecanı mısralarına şöyle aksettirir:

*“İlâhî, ne kadar dünyada sağım,
Senin hatıranla yaşayacağım.”*

[Leylî vü Mecnûn, 15/49]

⁵ Bir şey arayan.

“Belâlar gizlidir, bîkesem Allah
Var mı Senden özge bir penâh”

[Leylî vü Mecnûn, 15/54]

“Karşında ne dinim ne tâatim var,
Kapında boş elim şefaât umar.
Gamum gark olmamış kanlı sularda
Rahmet, elimden tut, kalmayım darda.”

[Leylî vü Mecnûn, 15/ 60–61]

“Eğer dert yüzünden kulun Nizâmî,
Sana yalvardıysa, tut ilticâmî.
Deryandan yükselen bulut bil beni,
Yağsam da boşaltma hazineni.”

[Leylî vü Mecnûn, 17/97–98]

2.4. Heft Peyker (Yedi Güzel)

Nizâmî'nin “Hamse”sinde “tevhîd” ve “münâcât”ın iç içe olduğu nazım örneklerinden biri de “Heft-Peyker” mesnevîsinin başında yer alan “Allah’a Hitap” başlığıyla tercüme edilmiş nazımdır. Burada Nizâmî, 60 beyitten ibaret olan “tevhîd”ine gönülden inandığı Allah’ı, esmâ ve sıfatlarıyla tavsif ederek başlar:

“Ey bu kâinatın açan gözünü,
Yokdur Senden evvel duyan özünü.
Her bir başlangıcım ibtidâsısın,
Sonların sonusun, intihâsısın.”

[Yedi Güzel, 13/1–2]

O hiçbir şeye benzemez. Hayale gelen, zihinde canlanan her şeyden uzaktır. Çünkü Allah (c.c.), zâtıyla, sıfatlarıyla ve fiilleriyle Ezeli ve Ebedî’dir. Nitekim bütün “tevhîd”lerde olduğu gibi, Nizâmî de “tevhîd”lerinde Allah’ın (c.c.) eşi ve benzeri olmadığı vurgulamıştır. Bu mesnevîde de bu yüce hakikati dile getirdiği beyit şöyledir:

“Varsın, yoktur Senin mislin dünyada,
Özge şey getirmez akıllar yâda”

[Yedi Güzel, 13/6]

Allah Hayy’dır; hayatı verendir:

“Bütün varlıkları yaşatır hayat,
Hayat da Seninle açar kol kanat.”

[Yedi Güzel, 13/8]

Allah'ın (c.c.) sonsuz kudreti ve kemâlî karşısında hayal ne kadar da âcizdir. Ona yol veren, ışık saçıp bir işaretle yolunu aydınlatan yine Yüce Allah'tır:

*“Sana yetişmeye âcizdir hayâl,
Kapına konmamış ne toz, ne zevâl.
Doğrulan Sen değil, âciz bendedir,
Hiçtir özgeleri, kudret Sendedir.
Hayâle yol veren, ışık saçansın,
Bir işaret ile bin yol açansın.”*

[Yedi Güzel, 13/13–15]

Allah, beyinde akıl çerağını tutuşturmuştur; ancak akıl, güneş kadar parlak olsa da Allah (c.c.)'ı görme kudretine sahip değildir:

*“Güneş tek parlayan bu aklın özü,
Görebilmez Seni, kör olur gözü.”*

[Yedi Güzel, 13/22]

Her ne kadar göz, Allah'ı görme kudretine sahip olmasa da akıl gözüyle Allah'ın yeryüzündeki delillerinden O'na çok yollar bulmak mümkündür. Geceden gündüze, yerden göğe kadar her şey Allah'ın varlığına ve birliğine kesin delillerdir. *Nizâmî*, birçok ilimler vasıtasıyla, varlıkların sırrını araştırdığını şu mısralarında ifade eder:

*“İzledim yolunu seyyârelerin,
Ne ki, ilimler var gizli ve derin
Okudum, haberdar oldum da, vardım,
Varlıklar sırrını yer yer aradım.”
Seni tapan gibi, yumdum kitabı,
Hamının sanadır gördüm hitabı.”*

[Yedi Güzel, 14/40–42]

“Tevhîd”in sonraki beyitlerine Allah (c.c.)'a yakarış hâkimdir. Aczin, zaafın ve korkunun dile getirildiği beyitlerden birkaçı şöyledir:

*“Sensin, her varlığın içinde Sensin,
Bütün canlılara hayat verensin.
Yetişir sayende çöreğe insan,
Sen yücelt başımı, büyük yaradan!”*

[Yedi Güzel, 14/43–44]

*“Ne kadar örtülü sırlar vardır,
Senden gizli değil, bu âşikârdır.”*

[Yedi Güzel, 14/53]

*“Senden aktardığım istek yahşidir,
Sana gönül açıp demek yahşidir.
Sırrı desem yâda eyler har beni,
Seninle danışmak⁶ yüceltir beni.”*

[Yedi Güzel, 14/56–57]

2.5. İskendernâme

2.5.1. Şerefnâme: “İskendernâme”nin ilk bölümünü teşkil eden “Şerefnâme”, “Allah’a Hitap” başlığı altında bir “tevhîd” ile başlar. “Tevhîd”, 95 beyitten oluşmaktadır.

Nizâmî, bu mesnevîsindeki “tevhîd”ine, mesnevînin konusuyla da bağlantılı olarak cihân pâdişahı olarak gördüğü Allah Teâlâ’ya tâzimle başlar:

*“Ey Tanrı, dünyaya Sensin pâdişah,
Biz küçük bendeyiz, Sen büyük Allah.”*

[Şerefnâme, 15/1]

“Tevhîd”in ilerleyen beyitlerinde, O’na (c.c.) ilk inananın *akıl* olduğunu belirtir:

*“Senin varlığına tapınca burhan,
Akıl ilk inandı Sana, Yaradan.
Sen aklın gözünü ışıklandırdın,
Sen doğru yollarda چراغ yandırdın.”*

[Şerefnâme, 15/5–6]

Kâinattaki her bir burhan, âdeta doğru yolu aydınlatan bir چراغdır. Akıl da her bir delilin aydınlığında doğru yolu bulmaya muktedir. “Hamse” de yer alan her bir “tevhîd” Allah’ın yeryüzündeki kudret ve hikmet tecellilerinden birçok misâl içermektedir. İşte, “Şerefnâme”den, Allah Teâlâ’nın göklerde ve yerdeki böylesi sanat eserlerinden çarpıcı numuneler:

*“Gökleri Sen kurdun, yücelttin Allah,
Ona yeryüzünü ettin güzergâh.
Sensin bu âlemde bir damla sudan,
Güneşten ışıklı gevher yaradan.
Gevheri lutfunla ettin âşikâr
Sarrafın eline sen verdin açar.*

⁶ Konuşmak.

*Taşların bağırma düzdün gevheri,
Renklerle boyadım her bir cevheri.”*

[Şerefnâme, 15/7–10]

Şu âlem öyle bir saraydır ki, tavanı, tebessüm eden yıldızlarla tenvir edilmiş gökyüzüdür. Tabanı ise, şarktan garba rengârenk çiçeklerle donatılmış yeryüzüdür.

*“Sıcaktan, soğuktan, kurudan, yaştan
Yoğurup yarattın güzel bir cihan.
Ne güzel nakışlar vurdun hilkate,
Akıllar hayrandır bu maharete”*

[Şerefnâme, 15/13–14]

Allah her şeyi bir hikmet üzere yaratmıştır. Azîz de zelîl de, güçlü de zayıf da hep Allah'ın irade ve kudretiyle hayatını devam ettirmektedir. Mahlûkattan nice zayıflar vardır ki, Allah'ın izniyle en güçlü orduları mağlup etmeye kâdirdir. Şâirimiz aşağıdaki beyitlerde de bunun en bâriz örneklerini verir:

*“Filde, karmcada zayıflık, kuvvet,
Senin emrindedir, ey ulu kudret.
Senin kudretinden kuvvet alınca,
Yılanı mahveder zayıf karmca.
Yollardan tütsünü⁷ kaldırsan eğer,
Bir çibin⁸ Nemrudun beynini yer.
İstesin ezilsin düşmanın beli,
Kuşlarla kırarsın Ashâb-ı Fîli.”*

[Şerefnâme, 16/31–34]

“Tevhîd”de, *Nizâmî*'nin hayatına işaret eden beyitler de vardır. Aşağıdaki beyitlerde de ifade edildiği gibi *Nizâmî*, gece gündüz Allah'ı zikreden, geceleri O'nun (c.c.) için gözyaşı dökken bir Hak âşığıdır:

*“Olmasaydı benim günahım hergâh
Sana kim der idi: ‘Ey Gafûr Allah!’
Geceler, gündüzler, her akşam, seher
Kalbimde, dilimde bir Sensin ezber.
Yuhuya⁹ gitmezden evvel, her gece*

⁷ Duman.

⁸ Sinek.

⁹ Uyku.

*Mübarek adımı çekerim önce
Geceler yuhudan kalkınca başım,
Anarım seni, hey akar gözyaşım”*

[Şerefnâme, 16–17/44–47]

Şâir, “tevhîd”inde, Allah’ın inayetine sığındığı beyitlere de yer verir. Sonra, her zaman O (c.c.)’na hakkıyla kul olanlar ve gönül verenler için şu duasını dile getirir:

*“Her zaman bendelik yoluyla giden,
Zâtma gönülden perestij eden
Olsun bu dünyada hazinenle şâd
Kıyâmet gününde azaptan âzâd.”*

[Şerefnâme, 17/51–52]

Sonrasında, Allah’tan af dileyen beyitleriyle devam eder:

*“Bağışla, bir suçum varsa, ey Allah,
Bendendir yamanlık, bendendir günah.”*

[Şerefnâme, 17/56]

O, ölüm hakikatini asla unutmaz; kendisine kabir kapısına kadar eşlik eden dostları tarafından da unutulacağını farkındadır. İşte o anda sınımlanacak yalnız bir kapı vardır; o da Ebedî Dost olan Allah kapısı!

*“Benimle kapıya kadardır dostlar,
Mezara girdim mi, düşmandır onlar.
Terk eder beni bu gözüm, kulağım,
Bedenden ayrılır elim, ayağım.”*

[Şerefnâme, 18/70–71]

“Tevhîd”lerde ekseriyetle bir-iki beyitten ibaret olan dua beyitleri, bazen de beyitler tutabilir. Nitekim *Nizâmî*’nin “Şerefnâme”sinde yer alan “tevhîd”inde onlarca beyit dua içeriklidir. Şâir, “tevhîd”inin son bölümünde Allah’a şöyle yalvarır:

*“Zulmetin kalbinden yüzüme yol aç,
Fazilet ayından yoluma nur saç.
Beni yolkesenden Sen özün kurtar,
Öyle et, üstüme gülmesin ağyâr.
Evvel şükre çatdır, sonra devlete,
Evvel sabra çatdır, sonra zillele.”*

[Şerefnâme, 18/82–84]

2.5.2. İkbalnâme: İskendernâme'nin ikinci bölümü "İkbalnâme"de de "Allah'a Hitap" başlığıyla bir "tevhîd" yer almaktadır. Bilindiği gibi, İkbalnâme'nin diğer adı "Hirednâme"dir. 27 beyitten ibaret olan "tevhîd", "İkbalnâme"nin konusuna uygun olarak *aklın* ehemmiyetinden bahseden mısralarla başlar:

*"Harda ki akıl bir hazine tapar,
Allah'ın adını eyler açar.
Allah akıllıya nevâzişkârdır,
Akılsızlara da ilâcı vardır.
O, sözün sırrını ayan eyler,
O verir zelile, âcize hüner.
Zâbirden, batından âşikâr, nihan,
Akla yol gösteren odur her zaman."*

[İkbalnâme, 329/1-4]

Allah *Samed*'dir. Her şey O'na muhtaçtır; O ise, hiçbir şeye muhtaç değildir. Kâinatta harika bir düzen vardır. Bu düzenin kendiliğinden olması mümkün değildir. Canlı-cansız her bir şey, gerek yokluktan varlık sahasına çıkma, gerekse varlıklarını devam ettirmelerinde O'na muhtaçtırlar [Bir Müslüman'ın Yol Haritası, 2005: 58].

"Tevhîd"de şu beyitler, Allah'ın *Samed* ismine işaret eder:

*"Aslı pak, zâtı pak, tekdir vücûdu,
Ne oddur, ne toprak, ne yel, ne de su.
Varlıklar hamısı O'nun muhtacı,
Onunsa hiç kese yok ihtiyacı."*

[İkbalnâme, 329/9-10]

Nizâmî, "tevhîd"in ilerleyen beyitlerinde, Allah (c.c.)'ın kâinatta yegâne hüküm sahibi olduğunu ifade eder ve her hâlükârda O'nun hükmüne rıza göstermenin gerekliliğine vurgu yapar. Her bir kulun dünyadaki payının farklı olduğunu şu örneklerle açıklar:

*"Birinin gönlünde yandırır çerağ,
Birinin gönlüne çeker dertle dağ.
Birine saraylar verir felekten,
Birini kuyuya atar yüksekten,
Birdir huzurunda O'nun çok, ya az,
Büyüğü, küçüğü asla ayırmaz."*

[İkbalnâme, 329 / 18- 20]

“Tevhîd”in son beyitleri, belki de bütün mânâları özetler mahiyettedir:

“Hükmüyle yaranmış bütün kâinat,
Bütün canlılara O verir hayat.
Ondan ad almıştır bu varlık tamam,
O tamdır, kalanlar ne var, nâ-tamam.”

[İkbalnâme, 330 / 26-27]

Sonuç

Bu makalede, *Nizâmî Gencevî*'nin “Hamse”ni teşkil eden mesnevîler hakkında genel bir bilgi verilerek, her bir mesnevîde yer alan “tevhîd”ler ele alınıp incelenmeye çalışıldı. Çalışmadan elde edilen neticeler şu maddelerde bir araya getirildi:

1. Bir edebiyat terimi olarak, Allah'ın *zât*, *sıfat* ve *fiiller*inden söz edip onun birliğini ve yüceliğini anlatan “tevhîd” nazım türü, bu çalışma vasıtasıyla tekrar gündeme getirilmiş ve ehemmiyeti vurgulanmıştır.
2. Klâsik Türk Edebiyatı'nda dinî şiirlerin başında yer alan “tevhîd”; kutsal bir konu olduğundan mürettep divân, mesnevî ve diğer eserlerin genellikle ilk manzumesi olma özelliği taşır. *Nizâmî Gencevî* de, bu geleneğe sâdik kalarak, “Hamse”sini oluşturan her bir mesnevîsine “tevhîd” ile başlangıç yapmıştır.
3. “Mahzenü'l-Esrar”da bulunan “tevhîd”, 60 beyit olarak yazılmıştır. “Hüsrev ü Şîrîn” mesnevîsinde, biri 44 beyitten, ikincisi ise 41 beyitten meydana gelmiş iki “tevhîd” bulunmaktadır. “Leylî ve Mecnûn” mesnevîsinde 106 beyitten ibaret olan nazımın, 37 beyti “tevhîd” özelliği taşımaktadır. “Heft-Peyker” mesnevîsinde, 60 beyit olarak yazılmış olan manzumenin 43 beyti “tevhîd” niteliğindedir. “İskendernâme”nin ilk kısmını oluşturan “Şerefnâme”de bulunan “tevhîd” 95 beyitten oluşmaktadır. “İskendernâme”nin ikinci bölümü olan “İkbâl-nâme”de de 27 beyitten ibaret bir “tevhîd” yer almaktadır. Böylece “Hamse”de bulunan “tevhîd”lerin toplam beyit sayısı 347 beyittir. Bu da *Nizâmî*'nin “tevhîd” nazım türüne verdiği önemi gözler önüne sermektedir.
4. Allah (c.c.)'in âyet ve hadislerde yer alan isim ve sıfatları “tevhîd” ile estetik söyleyişler hâlinde edebî bir şekilde kültürümüze ve sanatımıza yansıtılmıştır. *Nizâmî*'nin “tevhîd” ile şekillenen fikirleri de, birey-cemiyet veyahut uluslararası münasebetlerde de, kendini göstermiştir. Dünyadan el etek çektiren pasif bir derviş anlayışını reddeden *Nizâmî*, bireyin toplum için çalıştığı sürece şerefini muhafaza edeceği fikrine kuvvetle bağlıdır.

5. Çalışmada, *Nizâmî Gencevî*'nin Azerbaycan Türkçesi'ne tercüme edilmiş olan "Hamse"sinden istifade edilmiştir. Bu çalışma dolayısıyla, Azerbaycan'da manzum tercüme geleneğinin takdire şayan olduğunu, metnin aslına sâdik kalınarak bu hususta çok titizlik gösterildiğini vurgulamakta fayda mülâhaza edilmiştir.

6. *Nizâmî Gencevî*'nin "Hamse"sinde "tevhîd"lerin yanı sıra "münâcât"lar da yer almaktadır. Her bir mesnevîde yer alan "münâcât"lar, ayrı bir makale olarak, "*Nizâmî Gencevî*'nin *Hamsesi*'nde *Münâcâtlar*" başlığı altında çalışılmıştır.

Kaynakça

- Akademi Araştırma Heyeti (2005). Bir Müslüman'ın Yol Haritası, İzmir: Işık Yayınları.
- Akalın, Nazir (1997). "Nizâmî-yi Gencevî ile Fuzûlî-yi Bağdâdî'nin Leylî u Mecnûn Mesnevilerinin Tartışmalı Mukayesesi" *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s., 3, s. 201-217.
- Akalın, Nazir (1994). "Nizâmî Gencevî'nin Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Leylî u Mecnûn Mesnevisinin Tahkiye Unsurları Açısından Tahlili", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akpınar, Yavuz (1990). "Nizâmî", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. VII, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ateş, Ahmed (1964). "Nizâmî", İslâm Ansiklopedisi, C. IX, İstanbul: MEB.
- Birinci, Necat (1998). "Tevhid", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. VIII, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İsen, Mustafa; Macit Muhsin (1992). Türk Edebiyatında Tevhidler, Ankara: TDV.
- Kafkasyalı, Ali (2002). İran Türk Edebiyatı Antolojisi, C. II, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Kanar, Mehmet (2007). "Nizâmî", İslâm Ansiklopedisi, C. 33, İstanbul: TDV. Yayınları.
- Nizâmî Gencevî (2004). Hüsrev u Şirin, Bakü: Çarşıoğlu.
- Nizâmî Gencevî (2004). İskendername, Bakü: Çarşıoğlu.
- Nizâmî Gencevî (2004). Leyli vü Mecnun, Bakü: Çarşıoğlu.
- Nizâmî Gencevî (2004). Sırlar Hazinesi, Bakü: Çarşıoğlu.
- Nizâmî Gencevî (2004). Yedi Güzel, Bakü: Çarşıoğlu.

- Okumuş, Ömer (2001). “Süheylî'nin Muhabbet Destanı”, *Azerbaycan Journalı*, No: 6, pg.1, s. 155–159.
- Pala, İskender (2002). *Dîvân Edebiyatı*, İstanbul: L&M Yayınları.
- Pekolcay, Neclâ; Eraydın, Selçuk; Tahralı, Mustafa; Uzun, Mustafa; Subaşı M. Hüsrev (1994). *İslâmî Türk Edebiyatında Şekil ve Nev'ilere Giriş*, İstanbul: Kitabevi.
- Resulzade, Mehmet Emin (1951). *Azerbaycan Şâiri Nizâmî*, Ankara: MEB.
- Rüstemova, Azade (1979). *Nizâmî Gencevî (Hayatı ve Sanatı)*, Bakü: Elm Neşriyatı.
- Suat Yıldırım (2002). *Kur'ân-ı Hakim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul: Işık Yayınları.
- Yazıcı, Tahsin (1979). “Tevhîd”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, İstanbul: MEB.
- Yeniterzi, Emine (1993). *Divan Şiirinde Nâ't*, Ankara: TDV.